

NO EN VAN TORNAR

Exili i emigració dels hospitalencs a Amèrica
(1937-1965)

Enric Gil Meseguer

recerques6

No en van tornar

**Exili i emigració dels hospitalencs a Amèrica
(1937-1965)**

**Col·lecció
RECERQUES**

6

No en van tornar

**Exili i emigració dels hospitalencs a Amèrica
(1937-1965)**

Enric Gil Meseguer

Producció: Ambar Comunicació, SL (ambar@periodistes.org)
Edició: **mecenix.com** ©
Assessorament lingüístic: A.Fort
Disseny de la coberta: Creators
Impressió: ServicePoint

© dels textos: Enric Gil Meseguer
© d'aquesta edició
Centre d'Estudis de l'Hospitalet
Av. Josep Tarradellas, 44. (Espai Molí)
08901 L'Hospitalet de Llobregat
Tel: 93 338 60 91
A-e: celh@celh.cat Web: www.celh.cat

Primera edició: juny de 2014
ISBN: 978-84-937806-5-4
Dipòsit legal: B 13399-2014

La publicació d'aquesta obra ha rebut el suport de:

ambar
COMUNICACIÓ, SL

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra ha de comptar amb l'autorització escrita dels titulars de la propietat intel·lectual, excepte en el que la llei preveu expressament al respecte. La infracció d'aquests drets pot ser constitutiva de delictes contra la propietat intel·lectual (art. 270 i seg. del Codi penal). Tots els drets reservats.

A l'Hermi i el Taison, companys en el viatge més llarg, el de la vida

*Aquest llibre s'ha editat gràcies al suport de 56 amics i amigues
que han fet aportacions pecuniàries mitjançant el sistema mecenix.com.*

*L'autor agraeix ben sincerament a tothom les seves aportacions.
El sistema preveu fer esment en concret de les següents persones i entitats:
Diego Pérez, Cristina Sánchez, Josep Lluís Pérez,
Ateneu de Cultura Popular de l'Hospitalet,
Ricard Raquer, Joan Josep Pujadas, Jaume Botey, Pilar Massana,
Frederic Martínez i Alfonso López.*

*Un agraïment especial també al Supremo Consejo del Grado 33 para la
República de Chile, el Centre d'Estudis de l'Hospitalet
i l'empresa Ambar Comunicació, SL.*

SUMARI

INTRODUCCIÓ	11
PRIMERA PART. L'EXILI I L'EMIGRACIÓ DERIVATS DE LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA I DE LES CONDICIONS DE LA POSTGUERRA	15
1.1 CONDICIONS A L'HOSPITALET DURANT LES DÈCADES DE 1920 I 1930	
QUE EMMARQUEN I ORIGINEN L'EXILI I L'EMIGRACIÓ	17
1.1.1 ARriba LA SEGONA REPÚBLICA	19
1.1.2 LA GUERRA CIVIL	24
1.2 UNA INTRODUCCIÓ GENERAL A L'EXILI REPUBLICÀ	26
1.2.1 L'EXILI REPUBLICÀ EN EL SEU CONTEXT	29
1.2.2 LA DERROTA I LA FUGIDA: DE L'HOSPITALET A FRANÇA	33
1.2.3 LES CONDICIONS DELS EXILIATS A FRANÇA	36
1.2.4 LA MARXA A AMÈRICA	38
1.2.4.1 El cas de Mèxic	42
1.2.4.2 El cas de l'Argentina	43
1.2.4.3 El cas de la República Dominicana	45
1.2.4.4 El cas de Xile	46
1.2.4.5 El cas de Veneçuela	48
1.2.4.6 D'altres països: l'Equador, el Brasil, els Estats Units	48
SEGONA PART. CASOS ESPECÍFICS	51
2.1 L'EXILI POLÍTIC I SINDICAL	53
2.1.1 ALFONS LÓPEZ CAMACHO, NODRIDOR DE L'INTEL·LECTE	77
2.1.1.1 Exili a França, la República Dominicana i Mèxic	79
2.1.2 LA DOBLE VIDA D'AMADEU LLORENS FERRAN	84
2.1.2.1 La Guerra i l'exili	85
2.1.2.2 Dues famílies paral·leles	86
2.1.3 LAUREÀ LORCA LÓPEZ O EL PREU DE L'EXILI	88
2.1.4 ENRIC PLAYAN TERSOL, ÀLIES 'JULIO ROMA'	90
2.1.4.1 Cap a l'exili	93
2.1.4.2 Una nova vida a Mèxic	95
2.1.4.3 Adaptació i dificultats	96
2.2 L'EXILI MILITAR	101
2.2.1 ELS GERMANS DAVID I RAMON FIRMAS GIL	104
2.2.1.1 Participació a la Guerra Civil i posterior exili	104

2.2.1.2 L'arribada de David Firms a Xile	106
2.2.1.3 La vida a Xile	107
2.2.1.4 La trajectòria de David Firms a la maçoneria xilena	110
2.2.2 JAUME ISERN RABASCALL, DE LA FACULTAT DE MEDICINA AL FRONT DE GUERRA I A L'EXILI	111
2.3 L'EXILI DELS CIUTADANS	114
2.3.1 MESTRES A L'EXILI AMERICÀ	116
2.3.2 LA FAMILIA OCAÑA, SEVERINO CAMPOS I VICENÇ MARCET	120
2.3.2.1 Primer exili a França i retorn a la Catalunya republicana	121
2.3.2.2 Segon exili a França	124
2.3.2.3 La vida continua a Amèrica	126
2.3.2.4 La trajectòria de Severino Campos	128
2.3.3 LA PERIPÈCIA VITAL DE MARÍA GARCÍA TORRECILLAS	131
2.3.3.1 L'exili a França	133
2.3.3.2 L'exili a Mèxic	137
2.4 L'EXILI INFANTIL	142
2.4.1 AGUSTÍ GARULO (LÓPEZ) PUJOL I ANTONI LÓPEZ PUJOL, NENS DE MORÈLIA	146
2.4.1.1 La gènesi de l'expedició	146
2.4.1.2 La sortida i el viatge	150
2.4.1.3 Els anys mexicans (I): Morèlia	153
2.4.1.4 Els anys mexicans (II): la travessa pel país	157
2.4.1.5 La separació i el retorn a Espanya	161
2.4.1.6 Les conseqüències d'una decisió	164
2.5 MIGRACIONS PER CAUSES POLÍTICO-ECONÒMIQUES	169
2.5.1 EL DISSORTAT CAS DE JÚLIA GÓMEZ DOMÍNGUEZ	170
2.5.2 L'ÚLTIM DELS GERMANS VIVES CAMPOS	171
2.5.3 EL MATRIMONI MATEU-ROFES	172
2.5.4 ELS GERMANS FRANGIONI	173
2.5.5 LA FAMÍLIA BALLESTER-SÁEZ	176
2.5.6 JOAN AYMERICH I MARIA RIGAU	177
2.5.7 LA FAMÍLIA PÉREZ-ALARCÓN I LA TOMBA 493	178
2.5.8 PILAR DIEGO, UNA ANARQUISTA ARGENTINA AMB UN FALANGISTA ESPANYOL	181
2.5.9 JOAN MASMITJÀ, UNA VIDA AL VOLTANT DEL CICLISME A UNA BANDA I L'ALTRA DE L'ATLÀNTIC	186
2.5.10 ELS GERMANS PEIRÓ ARIZA, DE LA PRESÓ A L'ARGENTINA	188
2.5.11 ELS EMIGRANTS AL BRASIL	188
2.6 CASOS NO CONFIRMATS	195
2.7 CONCLUSIONS	197

NOTES	201
BIBLIOGRAFIA	225
ENTREVISTES I CONTACTES	227
ARXIU CONSULTATS	228
BASES DE DADES I PROCEDENCIA DE LES FOTOGRAFÍES	229
ANNEX 1	231
ANNEX 2	241

SEGONA PART

CASOS ESPECÍFICS

2.6 CASOS NO CONFIRMATS

Agruparé aquí per acabar determinats casos que de ben segur encaixarien en algun dels apartats anteriors si disposéssim de totes les dades, però com que no és així o com que les circumstàncies que els van originar no estan del tot confirmades, ni tan sols el mateix fet de l'exili, m'estimo més anotar-los sense adscripció.

El primer cas és el d'**Hermenegildo Artal Crivillé**, veí de Santa Eulàlia nascut cap al 1910. Segons les dades del padró, devia venir a viure a l'Hospitalet cap al 1923 on es devia reunir amb els seus pares, Hermenegildo Artal Elías, un jornaler agrícola nascut cap al 1880, i Pascuala Crivillé Pedrey, que tenia dos anys menys. Els dos eren originaris de les comarques de Tarragona. Només una anotació al padró del 1940, en el full del domicili familiar, permet relacionar-lo amb un possible exili americà. Segons hi consta era absent a Buenos Aires, però com que no disposem de cap altra font aquesta dada s'ha de prendre amb totes les precaucions. El document del padró indica també que era fuster, però en una llista de treballadors municipals de l'Hospitalet d'octubre del 1937 figura com a personal del cos de bombers. Podem suposar que, per l'edat, devia ser mobilitzat i que va acabar a l'exili a França amb la seva unitat militar, de tota manera no he trobat més informació sobre aquest cas.

Un altre nom que probablement hauria de pertànyer al grup dels sindicalistes compromesos de l'Hospitalet que van acabar a l'exili és el de Manuel Torrentó Segarra. Nascut a Barcelona cap al 1905, almenys durant la guerra va viure al carrer Castellbó del barri de la Muntanya, el que avui és el barri de Can Serra a l'Hospitalet, en una casa de propietat. Era xofer de professió i pertanyia a la CNT (potser també a la FAI). Al seu informe personal que es conserva a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet se'l vincula amb les Patrulles de Control i s'arriba a dir que a casa seva "tenia instalado el Cuartel de la Milicia roja" (sic); a més, se'l vincula també amb la requisita de mobiliari en les incautacions realitzades a cases benestants. Un testimoni consultat en destaca l'activisme sindical que va exercir durant la guerra. En finalitzar la contesa, va posar la casa de propietat que tenia a l'Hospitalet a nom de la seva mare (vivía a Barcelona) i se'n va endur la família cap a l'exili, a França. Sembla que tenia dos fills, un noi i una noia, però no n'he trobat més dades. El testimoni que he esmentat anteriorment em va assegurar que, més tard, es va exiliar a Mèxic, però no he pogut confirmar aquesta dada per una altra font.⁴⁶⁸

Tampoc no he pogut contrastar la presència de **Jaume Loyola** (o **Layola**) **Llavería** a Veneçuela, segons figura al full del padró municipal del 1940 corresponent al seu domicili de l'anomenada Torre Solanas, situada al barri hospitalenc de Sant Josep. Nascut a l'Hospitalet cap

al 1911, al padró municipal consta que treballava de jornaler i que estava casat. L'única pista que el situa a Veneçuela és l'anotació del padró, on diu que es troba a Caracas. No he pogut confirmar aquesta dada per mitjà d'altres fonts.

Un cas similar és el de **Josep Antoni Martínez López**, un murcià nascut l'any 1911 i que devia arribar a l'Hospitalet als tres anys (cap al 1914). L'any 1940 la família declarava viure al carrer del Doctor Martí Julià, a Collblanc. Hi eren empadronats la dona, dos fills, la sogra i una neboda. Al full del padró municipal del 1940, a banda de dir que era lampista de professió, figura l'anotació que el situava en aquell moment a Mèxic, però no he pogut confirmar aquesta dada per mitjà de cap altra font.

Un altre cas no confirmat és el de **Llorenç Martín Rodríguez**, veí del carrer de Rosic, a Collblanc. Nascut l'any 1891 a Maó (Menorca), vivia a l'Hospitalet amb la seva germana, Carme, a casa d'una tieta, Ana Martín Ribero. Devien arribar a l'Hospitalet cap al 1934, segons les dades del padró del 1940, on consta també l'anotació que situa Llorenç a l'Argentina. Per referències indirectes, sé que es possible que existeixi un registre d'entrada als arxius argentins d'immigració a nom de Lorenzo Martín Rodríguez, però no ho he pogut confirmar. Si aquest registre fos correcte, hauria viatjat amb la seva dona, **María Ramírez Bodos**, i almenys amb un fill, **Castro Martín Martínez**, tot i que podrien haver estat fins a tres fills. No n'he trobat més dades.

Un altre cas me'l va plantejar el testimoni del regidor exiliat Gaietà Ripoll que situava l'alcalde **Francesc Martínez Alves**, d'ERC, a Mèxic. Ripoll afirmava que el feia en aquell país per una carta que havia rebut del seu cunyat, el mestre i sindicalista també exiliat Josep Abella. En paraules d'Abella, l'alcalde Martínez i ell viatjaven cap a Amèrica en el mateix vaixell. Hi ha, però, una inconsistència en el comentari ja que Abella es va exiliar primer a la República Dominicana i, per tant, el seu vaixell devia anar fins allà. Malgrat tot, un Francisco Martínez Alves figura almenys en dos documents com a funcionari del Govern dominicà en la dècada de 1950, però no he pogut comprovar que es tracti de la mateixa persona.⁴⁶⁹

Per últim, vull incloure els casos trobats al *Diccionari dels catalans d'Amèrica*.⁴⁷⁰ Malgrat provenir d'una font en principi fiable, no podem acabar de precisar amb prou garanties tots els detalls de la marxa ni assegurar la relació d'aquestes persones amb l'Hospitalet. Segons aquesta font, Pere Ferrer Flecha hauria nascut a l'Hospitalet l'any 1916, malgrat que en una altra font figura Barcelona com a lloc de naixement i Lecha com a segon cognom.⁴⁷¹ Treballava al sector de la construcció i va arribar a l'Uruguai l'any 1951. No s'explicita el motiu de la marxa. Es va establir a Montevideo i va treballar en tres empreses diferents fins al 1969. Aquest any es traslladà prop de Sao Paulo, al Brasil (on potser vivia un germà). Hi residí fins al 1972. Aleshores va tornar a l'Uruguai, on es va jubilar el 1982. **Xavier Estatuet Aragón** va néixer a l'Hospitalet, l'any 1935, i va treballar de mecànic i de comerciant. Primer va fer de mecànic a Barcelona i després a Suïssa, fins que l'any 1962 va marxar primer a Mèxic i poc després al Perú. A la capital, Lima, va obrir l'any 1965 un establiment especialitzat en sistemes audiovisuals que encara avui perdura. Es va casar el 1971 i va tenir tres fills. Va morir l'any 2007 a Lima. Semblen dos casos d'emigració econòmica, però no es donen prou dades per establir-lo amb total certesa.

2.7 CONCLUSIONS

Aquesta investigació ens ha permès conèixer una realitat sobre la qual es tenien poques dades, la dels exiliats republicans que van anar a parar, finalment, a algun país del continent americà. El record d'aquestes persones s'havia esborrat pràcticament de la memòria històrica de la ciutat. La llunyania, el trencament dels seus vincles amb la ciutat de sortida, l'esforç del franquisme per esborrar qualsevol fet protagonitzat per aquesta gent, el llarg interval de temps transcorregut... tot s'alia per explicar aquesta amnèsia. També és cert que els protagonistes de les diferents històries, en la major part dels casos, tenien molt difuminada la seva identitat d'origen. En contactar amb els descendents, l'origen hospitalenc dels avantpassats acostumava a ser desconegut o gairebé desconegut. Molts es pensaven que el seu familiar havia estat vinculat a Barcelona o, simplement, a Catalunya. Fins i tot en els casos que haguessin exercit càrrecs a l'Ajuntament de l'Hospitalet, aquesta vinculació amb la ciutat podia no ser coneguda.

Aquesta desvinculació podem dir que moltes vegades té el seu origen, en part, en el propi exiliat de primera generació. En aquest sentit, cal advertir que en aquells anys el sentiment de pertinença a l'Hospitalet era molt més difús que no pas ara, sobretot en els barris i les zones limítrofs amb la ciutat de Barcelona, com poden ser els barris de Collblanc, la Torrassa i Santa Eulàlia. No és estrany trobar documentació on el lloc de sortida esmentat per l'interessat és Barcelona en lloc de l'Hospitalet. Els fills, sobretot quan no han nascut aquí, és fàcil que passin per alt aquest lloc d'origen si els pares no els l'esmenten. Aquesta investigació, en part, ha funcionat com a recordatori per a tota aquesta gent.

D'altra banda, s'ha pogut afinar una mica més l'estudi de l'exili que va tenir lloc durant la Guerra Civil a l'Hospitalet, que com ja hem esmentat ha vist augmentar la seva dimensió si la comparem amb la primera revisió feta fa nou anys. Si llavors perfilàvem en especial els exiliats que van acabar als camps de concentració nazis o com a treballadors esclaus (amb un total de 59 persones), ara ho podem fer amb els qui van anar a parar al continent americà, i trobem que tenen unes especificitats que cal comentar.⁴⁷² De les dades que he pogut recopilar dels casos identificats, podem analitzar primer el seu lloc d'origen (taula 1). La major part dels exiliats, un 66%, eren catalans, dels quals gairebé una tercera part havien nascut a l'Hospitalet (el 21% del total), la resta eren originaris de Múrcia (14%), Almeria (7%) i el País Valencià (5%), a més d'altres tres casos (4%) nascuts a la resta d'Espanya, i tres més a França. Aquesta distribució és relativament similar a la que trobàvem en els deportats als camps nazis. La diferència més gran la trobem en la proporció d'hospitalencs, que ara puja 8 punts percentuals, i de la resta de Catalunya, que ara sumen 9 punts més. Per contra, baixen 14 punts els nascuts al País Valencià. La resta pràcticament no han variat.

Taula 1. Exiliats hospitalencs al continent americà per lloc de naixement (casos coneguts)

	Múrcia	Catalunya	L'Hospitalet	País Valencià	Almeria	Resta d'Espanya	França
exiliats	11 (14%)	34 (45%)	16 (21%)	4 (5%)	5 (7%)	3 (4%)	3 (4%)

Taula 2. Exiliats hospitalencs al continent americà per barri de residència (casos coneguts)

	Collblanc-la Torrassa	S. Eulàlia	Centre i S. Josep
exiliats	35 (60%)	5 (9%)	18 (31%)

Taula 3. Exiliats hospitalencs al continent americà per sector professional el 1939 (casos coneguts)

	Primari	Secundari			Terciari
		Obrers	Jornalers	Construcció	
exiliats	2 (5%)	4 (11%)	6 (15%)	4 (11%)	22 (58%)

En segon lloc, podem analitzar els barris de residència a l'Hospitalet dels qui es van exiliar al continent americà. Observem d'una banda que Collblanc i la Torrassa esdevenen, com en el cas dels deportats, els barris d'on van sortir més exiliats hospitalencs cap a Amèrica, per bé que ara la proporció puja 6 punts, amb un percentatge que se'n va fins el 60% (taula 2). En les altres dues zones, les proporcions es mantenen relativament semblants. Santa Eulàlia baixa ara fins al 9%, mentre que la relació entre els deportats arribava fins al 15%. Pel que fa al percentatge d'exiliats a Amèrica sortits del barri del Centre i Sant Josep, ara puja fins al 31%, mentre que en els deportats aquest percentatge es quedava 7 punts per sota.

I en tercer lloc, podem analitzar els sectors professionals a què pertanyien els exiliats a Amèrica (taula 3) i comparar les dades amb les que corresponen als deportats als camps de concentració nazis. En aquest cas, trobem una similitud pràcticament completa entre els qui tenien feines relacionades amb el sector primari (bàsicament agricultura). En canvi, les diferències les trobem en el sector secundari (obers, jornalers i manobres) que entre els exiliats americans baixen 38 punts respecte a les xifres dels deportats i es queden en el 37%. Per contra, el percentatge d'oficis del sector terciari (comerç, serveis, professionals liberals, etcètera), representats en la present mostra, augmenta 39 punts entre els exiliats americans i puja fins al 58%.

Com s'expliquen aquestes xifres i, sobretot, com s'expliquen les diferències entre els dos col·lectius que, aparentment, pertanyen en origen a un mateix grup de perdedors de la Guerra Civil? Cal advertir els biaixos que motiven, almenys en part, algunes d'aquestes dades. Per exemple, el fet que aquest exili impliqués moltes famílies amb fills i filles afavoreix que el grup de persones nascudes a l'Hospitalet i a Catalunya pugi ja que, a diferència dels seus pares, molts d'aquests infants ja han nascut a Barcelona (lloc que he agrupat amb la resta de Catalunya) o a

l'Hospitalet. En canvi, els deportats als camps nazis eren, majoritàriament, joves solters, sense fills encara i nascuts en el lloc d'origen dels pares, o bé eren pares que s'havien exiliat en solitari i havien nascut també fora de Catalunya. En segon lloc, cal advertir que el grup d'exiliats hospitalencs a Amèrica respon a la selecció que es va dur a terme des dels organismes governamentals (el SERE i la JARE). Recordem que eren uns criteris que afavorien, parlant de manera genèrica, els professionals, la gent amb oficis, els afins ideològicament i també els qui tenien contactes i estaven ben situats en l'entramat de partits i sindicats. És lògic, per tant, que trobem un biaix en el nostre grup d'exiliats a Amèrica que augmenti la proporció dels polítics i sindicalistes (eren, de fet, els qui tenien més possibilitats d'establir contactes i els qui estaven més ben situats en les estructures supervivents dels seus partits i sindicats a França). El mateix podríem dir dels professionals, pel simple fet de ser-ho ja que responien, en determinats casos, als perfils demanats pels països d'acollida, però també perquè alguns tenien recursos propis per pagar-se el passatge a Amèrica (el col·lectiu de metges, en serien un exemple). Això, d'una banda ens afegeix a la mostra una certa proporció de representants del sector terciari, i de l'altra, de persones que residien en els barris del Centre i Sant Josep, que com ja vèiem al principi eren zones on es concentrava el poder municipal i, per extensió, una part important dels polítics.

Aquesta abundància de representants polítics i sindicals que, certament, en alguns casos tenien bones connexions dins de les organitzacions a les quals pertanyien, va en detriment dels representants del sector secundari, els obrers, militants o no, que en molts casos no podien comptar amb una xarxa de contactes d'aquest tipus. Els representants del sector secundari, abundants a l'Hospitalet, mancats de recursos per poder marxar a Amèrica i sense l'ajut de les organitzacions establertes per fer la tria dels qui podien accedir a un bitllet, ho tenien més complicat per marxar cap al continent americà, i això es tradueix en el nostre percentatge. Lògicament, aquesta gent es va quedar sobretot a França i són els qui van tenir més opcions d'acabar en els camps de concentració, fet que també es comprova en els percentatges que he esmentat abans.

Aquest grup d'exiliats hospitalencs a Amèrica, doncs, respon als paràmetres generals que la bibliografia i la lògica ens podien apuntar com a hipòtesi de treball. Més enllà de les xifres i les anàlisis, queda al descobert tota una sèrie de gent per a la qual la vida va ser molt complicada. Sense entrar en detalls de si alguns dels implicats directament en la política del període de la Guerra Civil també al seu torn havien fet la vida complicada a d'altres persones, el cert és que les seves peripècies vitals, més o menys intuïdes en aquest llibre, ens porten a la ment els temps en què Espanya era un país clarament emissor de persones a l'exterior. Com hem vist a la introducció, ho va ser durant bona part del segle XIX i les primeres dècades del XX, i ho tornaria a ser arran de la Guerra Civil Espanyola. Mentre va durar el conflicte, les noves onades migratòries varen tenir un nítid perfil d'exiliats però a mesura que van anar passant els anys aquest perfil inicial es va anar diluint en benefici del de l'emigrant econòmic. La línia divisòria en aquests casos que van de mitjan de la dècada de 1940 fins pràcticament al final de la de 1960 no és sempre clara i es fa difícil de definir si som davant d'un cas motivat per factors polítics o per factors econòmics, cada cas és un món particular. Aquesta part de la investigació ha quedat molt més

oberta, pràcticament només s'ha esbossat el panorama en el qual s'enquadren aquests moviments de població i s'han analitzat els casos que m'he anat trobant. Rest a oberta, doncs, aquesta porta per a futures investigacions sobre l'emigració de l'Hospitalet entre les dècades de 1950 i 1960. Malgrat tot, per mitjà d'aquests casos s'ha pogut intuir com n'és de complicat deixar un país i començar de nou en un altre. És, a més, una visió ben contraposada a la que es va anar forjant com a ciutat l'Hospitalet durant el segle xx i fins al dia d'avui: la de ciutat acollidora d'immigrants, primer provinents d'altres llocs de Catalunya i d'Espanya, i ara d'altres llocs del món.

Avui, que sembla que molts no recorden el nostre passat no tan llunyà en què d'altres països ens rebien i ens allotjaven, potser caldria reivindicar els sacrificis i les ensenyances d'unes generacions de les quals, malauradament, hem fet poca memòria. Aquesta experiència també ens hauria d'ajudar a comprendre el que significa per a moltes persones que avui estan amb nosaltres l'aventura d'emigrar a països llunyans que, en molts casos, tenen hàbits i cultures certament diferents.

Per a molts dels exiliats republicans, el dia del retorn sense Franco al poder no va arribar mai. Senzillament, mai no van poder o no van voler tornar de l'exili, no van tornar a viure a Espanya, o si ho van fer va ser de manera puntual, per visitar familiars i amics. En aquestes visites, la majoria trobaven un món que ja no reconeixien com a propi perquè havien passat massa anys des que n'havien sortit. El mateix podríem dir de molts d'aquells que els van seguir anys després per fugir de les misèries de l'Espanya de postguerra. Deixem com a mínim que el record de tots ells sobrevisqui al seu temps i encara serveixi per alligonar-nos de la part positiva de les seves vides, profitoses en tots els casos.